

„Szirt a habok közt”

Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára

Szerkesztők

BÉNYEI PÉTER
GÖNCZY MONIKA
S. VARGA PÁL

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2014

A kötet megjelenését a Debreceni Egyetem támogatta.

A névmutatót készítette:
Veisz Bettina

A címlapon Caspar David Friedrich *Kreidefelsen auf Rügen* című képe látható.

ISBN 978-963-318-451-6

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press – www.dupress.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

Tördelés, műszaki szerkesztés: Juhászné Marosi Edit

Készült a Debreceni Egyetemi Kiadó nyomdaüzemében, 2014-ben

Imre László

Tartalom

TABULA GRATULATORIA	11
Köszöntő (S. Varga Pál)	15
MÁRKUS BÉLA	
Józanság és szemléletesség. Vonások Imre László portréjához	17
SZIRÁK PÉTER	
Szabadság miatt nyitva. Imre László Esterházy-képéről	36
DÁVIDHÁZI PÉTER	
Opponensi vélemény Imre László <i>Epikus műfajok létformája a XIX. századi magyar irodalomban</i> című nagydoktori értekezéséről	43
D. TÓTH JUDIT	
„Együtt lehessünk végre mindig boldogok!” Az euripidészi melodráma kérdéséhez	46
IMRE MIHÁLY	
Wilhelm Dilich 1600-ban megjelent hesseni magyar krónikája	59
IFJ. BARTA JÁNOS	
A mezőgazdasági irodalom, mint a bécsi udvar agrárpolitikájának közvetítője Magyarországra a 18. század végén	72
KÓSA LÁSZLÓ	
Kazinczy Ferenc és Dessewffy József gróf barátsága a hétköznapi élet tükrében	80
TAXNER-TÓTH ERNŐ	
Kazinczy csapdában (részlet)	86
DEBRECZENI ATTILA	
Kazinczy <i>Daimoniájának</i> hermetizmusa	95
ORBÁN LÁSZLÓ	
Rövid séta a Kazinczy-emlékezetpalotában	104
KONDOR TAMÁS	
A <i>Bánk bán</i> felállítása	111
GYAPAY LÁSZLÓ	
A <i>Mohács</i> helye Kölcsey életművében	119

JÁNOSI ZOLTÁN	
„S terjeszd ki védő karodat” A <i>Hymnus</i> vektorai Kölcsey Ferenc <i>Dobozi</i> című balladájában (részlet)	132
ONDER CSABA	
Egy ismeretlen Kölcsey „paszkvillus”-ról	139
VELIKY JÁNOS	
Liberális reformerek politikai világképe és Vörösmarty	146
RATZKY RITA	
Petőfi kötet szerkesztési elvei az első megjelent gyűjteményes kötetében – <i>Versek (1842–1844)</i>	150
T. SZABÓ LEVENTE	
A megszelídített Petőfi? Az 1874-es Petőfi-díszkiadás körüli vita és a korabeli Petőfi-filológia egyidejű egyidejűtlenségei	158
BÓDI KATALIN	
A hasonlóság alakzatai. Képzőművészet és realizmus Balzac <i>Sarrasine</i> című novellájában	172
KÁLAI SÁNDOR	
Médium, műfaj, mediáció (Kuthy Lajos: <i>Hazai rejtelmek</i>)	179
EISEMANN GYÖRGY	
Az <i>ember tragédiájának</i> kanonizációja az irodalmi közvetítések rendszerében	186
NAGY IMRE	
„... az élesztő, mely forrásba hoz...” (Székely György <i>Tragédia</i> -előadáselemzésének mai tanulságai)	194
SZILÁGYI MÁRTON	
Rákóczi-kultusz 1848-ban (Arany János A rodostói temető című verse ürügyén)	201
S. VARGA PÁL	
Kettős perspektíva Arany János balladáiban. Tipológiai vázlat	208
BITSKEY ISTVÁN	
História és ballada: Tinóditól Aranyig	218
ABÁDI NAGY ZOLTÁN	
A <i>walesi bárdok</i> angol fordításai. Imre László szempontrendszerének tükrében	225
UJVÁRY ZOLTÁN	
Arany János költeményeinek folklór forrásaihoz	235
HÁSZ-FEHÉR KATALIN	
A <i>Toldi szerelme</i> olvasási stratégiáiról (Vázlat)	246
CSÚRÖS MIKLÓS	
Néhány bekezdés Reviczky Gyula Arany-kultuszáról	255
PORKOLÁB TIBOR	
„Élő ereklýe”(Lévay József irodalmi státusza a XX. század elején)	259

FRIED ISTVÁN	
Futó megjegyzések a francia irodalom magyar befogadásáról.	
Egy esszé vázlatpontjai	266
GORILOVICS TIVADAR	
Sand Györgytől George Sandig	272
HAJNÁDY ZOLTÁN	
Az isteni Erősz tüze	280
BERTA ERZSÉBET	
„... egy Giotto előtti nép...” Az orosz művészet, ahogyan Rilke elbeszéli	288
HERMANN ZOLTÁN	
„Je vous écris...” Tatyjana levele és Nabokov	295
FAZAKAS GERGELY TAMÁS	
Országos könyörgés, nemzeti bűjt és keresztes háború 1849 nyarán.	
A kortárs és az utólagos értelmezések egy nemzetközi kutatás kontextusában	302
CSORBA DÁVID	
Jókai és a <i>Debreceni Krónikák</i>	320
BÉNYEI PÉTER	
Történelemszemlélet az <i>Erdély aranykorában</i>	335
TAKÁTS JÓZSEF	
A regénytől az allegóriáig. Az <i>Egy magyar nábob</i> esete	350
SZAJBÉLY MIHÁLY	
Lélektanilag minden rendben. Hol itt a probléma?	
Jókai Mór: <i>Páter Péter</i> (1880)	356
GÖNCZY MONIKA	
A Quijote-elv és a fiktív lény halhatatlansága a 19. századi irodalmunkban	367
SINKA JUDIT	
Petelei István históriás történetei	378
KUSPER JUDIT	
Szubjektumok regénye.	
Értelmezési lehetőségek Bródy Sándor <i>Rembrandt</i> című művében	386
BÉNYEI TAMÁS	
Restauráció: Sherlock Holmes és a királyi korona	395
D. RÁCZ ISTVÁN	
Versek első személyben: vázlat egy lehetséges tipológiához	404
LAPIS JÓZSEF	
Az olvasás őszi allegóriái	412
A. MOLNÁR FERENC	
Nyelvtörténeti megjegyzések Martinkó András	
<i>Értjük vagy félreértjük a költő szavát?</i> című könyvéhez	419
Z. KOVÁCS ZOLTÁN	
Az elforduló hagyomány. Verses regény, kritika, vita	426

HERCZEG ÁKOS	
Az önfelmutatás ábrándja. Fikcionalizált életrajz, életrajzi fikció a <i>Margita élni akar</i> és <i>A Szerelem époszából</i> című művekben	433
DOBOS ISTVÁN	
A <i>Szindbád</i> -olvasás alakzatai	438
FODOR PÉTER	
Újrajátszás. A berni döntő magyar irodalmi emlékezetéről	445
BARANYAI NORBERT	
„Én csak széthulló önmagamtól félek”. Személyiség és szerep Reményik Sándor költői önértelmezéseiben	455
BERTHA ZOLTÁN	
Az ember dallama. Szempontok az Áprily-recepcióhoz	464
CS. NAGY IBOLYA	
„A vers az, amit hallgatni kell”. Impressziók Kányádi Sándor lírájáról	471
SZENTESI ZSOLT	
Az összedőlt világrend – út a bosszútól a megbocsátásig (Mészöly Miklós: <i>Szárnyas lovak</i>)	478
GYÜRKY KATALIN	
Lázadások könyve (Pavel Brycz: <i>A pátriárkák letűnt dicsősége</i>)	485
TAKÁCS MIKLÓS	
Jog, trauma és irodalom összefüggései Borbély Szilárd <i>Halotti Pompa és Egy gyilkosság mellékszálai</i> című köteteiben	490
LAKNER LAJOS	
Múzeum és emlékezet	504
BODROGI FERENC MÁTÉ	
Az élmény fogalomtörténetéhez (<i>A magyar szellemtörténet választútjai, feltételei és következményei</i> c. kötet margójára)	513
NÉVMUTATÓ	523

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

Országos könyörgés, nemzeti böjt és keresztes háború 1849 nyarán

A kortárs és az utólagos értelmezések egy nemzetközi kutatás kontextusában*

A nemzeti és felekezeti identitás összefüggéseinek a debreceni műhelyre különösen is jellemző vizsgálataiban régóta meghatározó szerepe van kötetünk ünnepeitjének.¹ Az alábbiakban először egy olyan nemzetközi kutatás eredményeit mutatom be, amely a közösségi önszemléleti kérdéseket is érinti. Ezt követően az Imre László munkásságához legközelebb álló 19. századi magyarországi vizsgálat lehetőségeire fókuszálok. Az országos imádságok és nemzeti böjtek sajátos eseménysorát és ezek (para)liturgikus rendjének értelmezési lehetőségeit vizsgáló nemzetközi kutatási tapasztalatok ismerete ugyanis segítséget nyújthat az 1849-es orosz intervencióval szemben a magyar kormány által előírt rendeletek, illetve ezek kontextusának megértéséhez. Így lehetségessé válik az 1849. május–júniusi országos imádságnak és nemzeti böjtnak, illetve a védekezésként meghirdetett keresztes háborúnak az eddigieknél tágabb kitekintésű és rendszerezettebb értelmezése. Az érdekel, hogy erre a sajátos alkalmassorra hogyan reagáltak a szabadságharc utolsó hónapjaiban a megszólaló kortársak, s vélekedéseikhez miképpen viszonyultak az akár évtizedekkel későbbi reflexiók. Jelen tanulmányban csupán az elemzés támpontjait tudom megmutatni, csak röviden foglalkozva a különféle társadalmi pozíciót betöltő szerzők eltérő regiszterekből származó néhány szöveggel.

A nemzeti könyörgések és az országos imák nemzetközi kutatása

Az írásomban körvonalazandó, a 19. század közepének és második felének magyarországi művelődés- és irodalomtörténetét, egyház- és politikatörténetét, illetve az identitásképzetek alakulását is érintő vizsgálati szempont ötletét egy – általam korábban már kora újkori vonatkozásban részletesebben bemutatott – nagy-britániai és nemzetközi projekt adja. A Durhami Egyetemen koordinált interdiszcipli-

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2–11–1–2012–0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

¹ Lásd például IMRE LÁSZLÓ, *Új protestáns kulturális önszemlélet felé: Cikkek, tanulmányok*, Bp., Kálvin, 2010.

náris vizsgálat résztvevői olyan alkalmi istentiszteleti formákkal (nemzeti bűnbánattal és könyörgéssel, országos böjttel és hálaadásokkal) foglalkoznak az 1540-es évektől az 1940-es évekig, 400 év angliai, skót, walesi és ír történelmét áttekintve, amelyeket a mindenkori hatalom (uralkodó, kormány, egyházi vezető) írt elő az ország, esetleg egy kisebb régió vagy város lakosai számára.² Egyrészt akkor látták szükségesnek elrendelni nemzeti istentiszteletek (*national worship*, vagy más néven: szent napok – *holy days*) tartását, amikor – legalábbis a hatalom értelmezése szerint – valamilyen kritikus időszakot kellett átvészelní. Például összeesküvést, háborút, éhínséget, járványt, rossz időjárást és gyatra terméshozamot stb. Másrészt hálaadásokat, nagy ünnepléseket tartottak a különféle örömteli alkalmakat követően. Például lázadás leverése, katonai győzelem (akár idegen, akár belföldi seregek felett aratott diadal a polgárháború idején); trónra lépés alkalmából és annak évfordulóján; vagy éppen bőséges termés betakarítását követően.

Bár a durhami projektet megelőzően is születtek angol tanulmányok a témában, a mostani kutatás irányítói szisztematikus feltárásba kezdtek.³ Többen foglalkoznak a primer szövegekkel: azokkal a dokumentumokkal, országos bűnbánó vagy hálaadó könyörgésekkel és egyéb írásokkal, amelyeket a hatalom írt elő (kötelezővé tett vagy ajánlott) a közösségnek. Ezek a viszonylag gyakran, évente akár több alkalommal is kiadott imák minták és formulák alapján készültek, azaz kevés változtatással terjedtek (nyomtatásban és/vagy kéziratban). Az imaszövegek könnyen kezelhető formátumúak, rendszerint kis terjedelmű (egyleveles vagy valamivel hosszabb, de legfeljebb néhány íves) nyomtatványok voltak. Külön kiadványban gyakran kísérték magyarázó prédikációk, valamint – ahol nem volt képzett lekipásztör – a laikusok számára kiadott homíliáskötetek.

A vizsgált 400 évre vonatkozóan szintén kutatják a különböző alkalmakra írott, kéziratban terjesztett vagy nyomtatásban megjelent könyörgések megalkotásának mechanizmusát. Vizsgálják a példányszámokat, a terjesztés módját, illetve az előírt országos könyörgések, bűnbánatok alkalmait, liturgiáját, az ezeken részt vevők számát, valamint a közböjtök és az országos könyörgő napok szabályozott menetének rendjét. (Például: mennyi ideig és milyen rendszerességgel tartottak ilyeneket egy-egy krízis alkalmával; miképp szervezték meg és érték el a hívek részvételét stb.). A szövegek megírását egyrészt az uralkodó és a világi hatalom – a parlament vagy az államtanács, később a kormány és a miniszterelnök, regionális krízisek esetében sokszor a városi magisztrátus – kezdeményezte. Másrészt az egyházi hatalom, leggyakrabban a canterburyi érsek vagy más egyházi vezetők. Magát a szerkesztési, megszövegezési munkát leggyakrabban szintén valamely főpap és apparátusa irányításával végezték. Az uralkodói jóváhagyás után szintén ők

² A projekt címe: *British state prayers, fasts and thanksgivings (1540s–1940s)*

³ A kutatócsoport tagjai eddig megjelent munkáinak bibliográfiáját és a projektet lásd itt: http://www.dur.ac.uk/history/research/research_projects/british_state_prayers/. (Letöltés ideje: 2014. május 5.)

mozgósítottak az érintett egyházrészekben a kinyomtatott munkák terjesztését illetően, valamint foglalkoztak betartatásukkal, elmaradás esetén a szankcionálással.⁴

Noha igen jelentős mind a korábban sporadikus, mind a – bemutatott projekt keretében – szisztematikussá váló brit feltárás, s jelentékeny lépések történtek a régebbi és újabb nemzetközi kutatásban is,⁵ az alapos értelmezést nehezíti, hogy esetleges volt a fennmaradása ezeknek a sokat használt imáknak. Gyakran nemcsak maguk a szövegek ismeretlenek, hanem más forrásokból sem tudhatunk meg sokat nyomtatásuk és terjesztésük történetéről. A brit kutatás adaptálási kísérlete során azt tapasztaltam, hogy magyarországi vonatkozásban kevésbé ismerjük a forrásokat. A 17. század elejére irányuló próbafúrásom azt bizonyította, hogy Bethlen Gábor 1619-es hadjáratához és 1620-as királlyá választásához kapcsolódó nemzeti böjt és országos imádság forrásainak egy része ugyan véletlenül fennmaradt, és valamelyest rekonstruálható annak mechanizmusa, hogyan rendelte el az egyházi és a világi hatalom, ám egyelőre semmit nem tudunk arról, hogy ténylegesen hol és miképpen zajlottak ezek az alkalmak és mi volt ezekre a reakció.⁶ Még kevesebb tudomásunk van az efféle alkalmaknak a – brit és egyéb külföldi szisztémához hasonló – hazai rendszeréről és rendszerességéről. Míg a durhami projekt számon tartja, hogy az általuk vizsgált 400 évben (1535 és 1947 között, az utolsó hivatalos nemzeti imnapig) 544-szer rendelték el angol és walesi, 1707 után pedig brit istentiszteletet, valamint 170-szer külön is meghirdettek skót, illetve 84-szer ír alkalmat,⁷ addig Magyarországon a kora újkortól a 20. századig alig termelt ki adatbázisba foglalható eredményt a témakörrel csak áttételesen foglalkozó egyház-, művelődés- és politikatörténet-írás. Az alábbiakban tehát úgy mutatom be röviden az 1849. nyári országos imádság és nemzeti böjt alkalmát és annak értelmezéseit, hogy kevés hazai viszonyítási ponttal tudok számolni. Alaposan csupán a fent említett, a szabadságharchoz képest mintegy 230 évvel ko-

⁴ C. J. KITCHING, „Prayers fit for the time”: *Fasting and prayer in response to national crises in the reign of Elizabeth I = Monks, Hermits, and the Ascetic Tradition*, ed. William J. SHEILS, Oxford, Blackwell, 1985, 241–250, 241–243; Natalie MEARS, *Praying for Britain*, BBC History Magazine, 2010/4, 47.

⁵ *National worship in international perspective: state prayers, fasts and thanksgivings since the sixteenth century*, An international conference, Durham University, 12–14 April, 2010. Angliában és máshol is folytak már korábban vizsgálatok bizonyos résztémákban, ezeket most nem hivatkozom.

⁶ Erről bővebben írtam: *Kora újkori „nemzeti” imádságok nemzetközi összefüggésben: Országos könyörgés és közösségi bűnbánat Bethlen Gábor idején = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012, 71–90. – A brit kutatásról szóló részletesebb beszámoló: *Az imádság mint feldolgozás: Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a kora újkortól a 20. századig*, *Studia Litteraria*, 2011/3–4, 52–77.

⁷ MEARS, i. m., 47, 51. Az 1830–1897 közti időszak alkalmainak részletes listáját lásd Philip WILLIAMSON, *State prayers, fasts and thanksgivings: Public worship in Britain 1830–1897, Past and Present*, 2008/1, 171–174.

rábbi magyarországi eseményt ismerem, s időben közelebbről is csak néhány más országos imáról tudok egyelőre. Azonban az 1849-es alkalomról szóló kortárs és utólagos reakciókat elemezve úgy vélem, hogy a 19. század közepi Magyarországon szokatlannak és anakronisztikusnak tűnt a nemzeti böjt és országos imádság meghirdetése, tehát hosszú ideje nagyrészt ismeretlen volt az efféle kezdeményezés.

Az 1849. nyári országos imádság, nemzeti böjt és keresztes hadjárat

A szabadságharc utolsó időszakát tárgyaló szakirodalom elsősorban arra fókuszál, hogy a kormány miképpen próbálta irányítani a katonai felkészülést az intervenció támadásra, hogyan akartak diplomáciai lépéseket tenni a kompromisszumkeresés irányába, illetve külföldi segítséget kérni. E politikai lépések a kortársak korabeli és utólagos nézőpontjából, illetve számos történetíró álláspontja szerint nem mindig tűntek elegendőnek – ám én most nem ezzel foglalkozom. Arra a kevésbé feldolgozott kérdésre hívom fel a figyelmet, hogy miképpen értelmezték a kortársak és az utókor a kormány által május 18-án, az immár bizonyossá váló orosz intervenció megakadályozása céljából meghirdetett országos imádságot, nemzeti böjtöt és a harc folytatását. Magáról az 1849. májusi országos ima- és böjtalkalmakról és felfegyverkezésről, illetve a június 27-én még élesebb hangon meghirdetett⁸ keresztes háborúról több szakmunka beszél érintőlegesen. Az egyházak ezekben való szerepvállalásának tágabb kontextusáról az újabb szakirodalomban először Gáborjáni Szabó Botond 1999-ben megjelent, hiánypótló monográfiája foglalkozott alaposabban. Noha az 1849. nyári országos imaalkalomról keveset szólt, könyve részletesen bemutatta, hogy a katolikus és református egyházvezetés (főképpen az utóbbit dolgozza fel) hogyan viszonyult a szabadságharc során a forradalmi eseményekhez. Elsősorban arra fókuszált, hogy a különböző alkalmakkor miképpen szólalt meg a papság a szabadságharc érdekében, hogyan vett részt az ideológia propagálásában, milyen rendben történt meg a gyakorlatban a felhívások és kormányrendeletek templomi kihirdetése (mennyire gyorsan, milyen szintű lelkesedéssel, milyen kommentárokkal, illetve mit várt el mindezekkel kapcsolatban a kormány az egyháztól).⁹ Gáborjáni Szabó kontextust kijelölő

⁸ Lásd a Közlöny 1849. jún. 28-i számának 1. lapján.

⁹ GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND, *A szabadság szent ígérei: A tiszántúli református egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 1999, jelen dolgozat témájához főként 41–43, 47–55. Lásd még például ZAKAR Péter, „A honszeretet szent tüzétől áthatva siettek vitéz seregeink zászlói alá...” – honvéd lelkészek 1848–49-ben = *Egy küzdelmes év katonái*, szerk. HORVÁTH László, Gyöngyös, Mátra Múzeum, 1998, 63–81; Uő, *Forradalom az egyházban? A radikális papság 1848–49-ben = Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon (1848–1918)*, szerk. SARNYAI Csaba Máté, Bp., METEM, 2001, 53–62; Uő, „Kossuth a magyarok Mózesé”: *Liberális egyháziak Kossuth-képe 1848/49-ben*, Aetas, 2003/3–4, 87–108.

kutatásai nyomán érdemes az 1849. nyári országos imaalkalommal kapcsolatos kortárs és utólagos vélekedések különböző típusú forrásait együttesen mérlegelni, főképpen azon inspiratív szempontok irányából, amelyeket a bemutatott brit kutatás a több évszázdot átívelő rendszer feltárása során termelt ki. Az alábbiakban e vizsgálat lehetséges irányait mutatom meg röviden.

Mint ismert, a Magyarországra betörő orosz intervencióra reagálva az 1849. május 18-i kormányülés négy rendeletet fogalmazott meg és adott ki aznapi dátummal. Ezek arról szóltak, hogy május 27-től három héten keresztül a különböző felekezetek papjai és lelkészei mind a harc folytatására buzdítsák a népet, készüljenek a „vad ellenség”, a vallások szabadságát megtörni készülő orosz intervenció sereg ellen, és ezért meghatározott napokon és rendben könyörögjenek és böjtöljenek az egész országban. A rendeleteket, szokás szerint, a kormány hivatalos lapjában, a *Közlönyben* tették közzé, kivételes megerősítésképpen több napon keresztül, *A' muszka közeledésére vonatkozó kormányrendeletek* címmel: I.) *A' ministeri tanács előterjesztése a' kormányzóhoz* (Szemere és Kossuth aláírásával); II.) *A' magyar nemzet ünnepélyes óvása az orosz avatkozás ellen* (Kossuth és Batthyány Kázmér aláírásával); III.) *Felszólítás 's illetőleg rendelet a' haza minden felekezetbeli lelkészeihez* (Horváth Mihály aláírásával – e felszólítás részletesen tárgyalta a vallási szertartások módozatait); e rendelethez csatolták a *Könyörgést*; IV.) Szemere rendelete a kormánybiztosoknak, fő- és alispánoknak és a Hajdú kerület főkapitányának.¹⁰

A brit és más külföldi országos imádságok kutatásában gyakran feltett kérdés, hogy az egyes krízisek esetén kitől származott az országos imádság előírásának ötlete, illetve ki fogalmazta meg magát a szöveget. Azokban az országokban és időszakokban, ahol és amikor szisztematikus volt a böjtök és imaszövegek elő- és megírása, ott az uralkodói vagy kormányzati apparátusban állandó felelőse volt ennek. Mivel 1849 nyarán Magyarországon meglehetősen esetlegesnek és a kortársak számára ismeretlennek tűnt ez a gyakorlat, azaz nem volt rendszerszerű a kibocsátás, nem lehet teljes pontossággal rekonstruálni e rendeletek kiötlésének és megszövegezésének folyamatát. Míg Gracza György és a szabadságharc történetét feldolgozó több későbbi munka szerint a rendeletek kiadása és a keresztes háború szervezése Szemere indítványára történt,¹¹ addig Horváth Mihály, a Szemere-kormány vallás- és közoktatási miniszterének utólag írt, 1865-ben megjelent történeti munkája szerint Kossuth javaslatára. Horváth e könyvében azt írja önmaga szerepéről szólva egyes szám harmadik személyben, hogy „felszólítást intézett a haza minden felekezetbeli lelkészeihez, melyben figyelmezteté őket, mi-

¹⁰ A IV. rendeletnek hosszú címe van, itt csak összefoglalóan közöltem. A szövegek utólagos kiadása: *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. 1848–1849*, s. a. r. PAP Dénes, Pest, Heckenast, 1869, II. köt., 452–458.

¹¹ GRACZA György, *Az 1848-49-iki Magyar Szabadságharcz Története*, V. köt., Bp., Lampel, 1898, 899, 906, 964.

ként bánt a muszka hatalom a magáétól különböző vallásokkal mindenütt, hol fegyvere győzött, inté őket, hogy a vallás hatalmas szózatával buzdítsák a népet a vallási és polgári szabadság megoltalmazására, s a polgári hatóságok által a népfelkelést illendőleg kiadandó rendeletek pontos teljesítésére”.¹² Horváth rendeletét és imáját több nyelvre lefordították, a román nyelvű kinyomtatásról maga gondoskodott.¹³

A négy rendelet és az imádság megfogalmazása és retorikája igen közel áll egymáshoz, bár ez inkább csak azt jelentheti, hogy egyetlen közös beszédterben, talán a minisztertanács ülésén fogalmazódtak a szövegek, és nem feltétlenül azt, hogy mindegyik megfogalmazását egyetlen személyhez kell kötni. Horváth Mihály utólag azt írja, hogy a II. rendelet, vagyis a „szenvédélyes óvás” „Kossuth tollából folyt”.¹⁴ Ez lehet igaz, de lehet utólagosan a felelősség csökkentését célzó háritás is: Horváth történeti munkája az 1849. májusi rendeletek kapcsán és a diplomácia ez időszaki elhanyagolása miatt, ahogyan másutt is, bírálóan beszél Kossuth tevékenységéről, valamint a júniusi keresztes háború kezdeményezéséről, meghirdetéséről.¹⁵ Ahogyan azt alább látni fogjuk, a szabadságharcot követő évtizedekben íródott más visszaemlékezések is sokkal szkeptikusabb álláspontot mutatnak az 1849. májusi rendeletek hatékonyságával kapcsolatban, mint ahogy azt egykor (részben ugyanazok a személyek) a szabadságharc hevében megfogalmazták.

A keresztes háború június 27-i meghirdetését közre adó rendeletet (*A nemzet kormányja a néphez!* címmel) Kossuth mint kormányzó és az összes miniszter aláírta.¹⁶ Az ugyanekkor kiadott, *Magyarország minden hitfelekezetű lelkészeihez* című, a május 18-i szövegre többször visszautaló, azzal több helyen megegyező és hasonló célú emlékeztető rendeletet Horváth Mihály jegyezte. A miniszter a rendeletek terjesztésének gyakorlati szempontjaira is hangsúlyt helyezett. Felhívta a papság figyelmét, hogy ne a szokásos módon, az egyházmegyei hatóságoktól várják a rendeleteket, mert az lassú, hanem most így fogadják, hogy ő mint miniszter adja. „S ki e veszélyes időben a rendes formákhoz akarna ragaszkodni, az csak gyávaságát, hazája s vallása iránti közönyösségét és hűtlenségét igyekeznék elrejtteni a rendes formáság palástja alá.”¹⁷

A rendeletek kezdeményezőinek és megszövegezőinek pontosítására egyrészt az 1849. nyári országos böjti és imaalkalom kivitelezésének megismerése szempontjából lehet jelentősége, másrészt azért, mert nemcsak a négy szöveg beszéd-

¹² HORVÁTH Mihály, *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*, Genf, Puky Miklós, 1865, III. köt., 87.

¹³ MÁRKI Sándor, *Horváth Mihály, 1809–1878*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1917, 474. és 475. jegyzet.

¹⁴ HORVÁTH, *i. m.*, 88.

¹⁵ *Uo.*, 80–86. – Lásd még MÁRKI Sándor idézett könyvének IX. fejezetét.

¹⁶ Közlöny, 143. sz., 1849. jún. 28., 533. – A szövegek utólagos kiadása: *Okmánytár, i. m.*, 480–485.

¹⁷ *Uo.*, 534. – A szöveg utólagos kiadása: *Okmánytár, i. m.*, 491–495, az idézet 494.

módja hasonló, hanem az is összeköti ezeket, hogy nem különülnek el élesen a gyakorlati és az ideológiai hangsúlyok. Vagyis a Horváth által jegyzett rendelet úgy beszél az országos könyörgési és böjtalkalom vallásos összefüggéseiről, hogy előkerül az intervencióval való szembenállás katonai-politikai oldala is. A Szemere által jegyzett rendeletekben, főképp a IV. pontban közölt szövegben pedig úgy kap egyszerre szerepet a két szempont, hogy az e szövegben megszólított kormánybiztosokkal, fő- és alispánokkal, illetve a hajdúvidéki főkapitánnyal tartatja be a Horváth által előírt böjt- és imarendeletet, felszólítva őket, hogy biztassák az embereket az imaalkalmakon való részvételre, valamint szervezzék meg a gyakorlati védekezést is.

A kortárs vélemények

Az 1849. nyári nemzeti böjt és országos könyörgés nem csupán mint a kormány felhívása és elrendelése vizsgálándó, hanem a tanulmány elején bemutatott brit kutatás kérdései nyomán az is fontos lehet, hogy milyen hatékonysággal tudták fenntartani ezeket az alkalmakat a szabadságharc utolsó időszakában, hogyan reagáltak a meghirdetésre a kortársak, s milyen szerepe volt mindebben az egyházi, illetve a világi propagandának. A 17. század elejével foglalkozó saját korábbi mélyfűrészem egyelőre nem tudott ilyen forrásokkal számolni, az 1849-es alkalom vonatkozásában azonban már a kutatás jelen állapotában meg tudok mutatni néhányat a különböző beállítódású, politikai és felekezeti hovatartozású kortárs szerzők eltérő regiszterekből származó, a korábbi szakirodalom számára külön-külön ismert, ám – főképpen az utólagosan keletkezett értelmezésekkel összehasonlítva – kevésbé vizsgált szövegeiből.¹⁸

Az *Esti Lapok*nak 1849 első hónapjaiban Debrecenből, majd április végétől Pestről dolgozó, utóbb már a *Pesti Hírlap*ot is szerkesztő Jókai Mór 1849-es politikai és újságírói munkájáról, sajátos ellenzéki, illetve részben kormánytámogató tevékenységéről bőven szólt és sokféle véleményt fogalmazott meg a korábbi szakirodalom. Most csupán arra a néhány májusi és júniusi cikkére utalok, amelyek közvetlenül vagy közvetetten az országos imádság, böjt és keresztes háború melletti *lelkésítésként* értelmezhetőek. Ahogyan a kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Szekeres László írja: Jókai „megkongatta a vészharangot, »keresztes hadjá-

¹⁸ Mint látni fogjuk, Jókai számos cikkében, regényében és visszaemlékezésében írt az 1849. május–júniusi országos ima- és böjtalkalomról, mind a szabadságharc idején, mind utólag. E sokféle regiszterhez tartozó szövegek közötti kapcsolatokra a Jókai kritikai kiadás jegyzetei elég pontosan felhívják a figyelmet.

ratra« buzditott, s megdöbbenve visszhangozta a kormány kétségbeesett erőfeszítéseit.”¹⁹

Jókai a *Pesti Hírlap*ban május 12-én indított *Levelek Debrecenbe* című sorozatának IV., május 22-re datált, két nappal később közölt cikkében Buda visszavételét üdvözölte örömmel. Az írás többször visszatér arra a számos bibliai szövegrészen alapuló toposzra, amely szerint Isten segítségével, pajzsával nyújtott védelmével, velünk együtt való küzdésével lehetett elérni a hadi sikert. A cikket befejező kegyes szóhasználat a transzcendensnek az emberi életbe beavatkozni képes hatalmára hívja fel a figyelmet: „E perc óta pietista vagyok. S bár mi történjék, ember hatalmától nem félttem Magyarországot többé.”²⁰ Szintén lelkesítő, imádság jellegű Jókai *Adja Isten!* című június 4-i cikke, de közvetlen utalást nem találunk az országos könyörgés alkalmára.²¹

A kormányrendelet mellett legerőteljesebben kiálló, azt propagáló Jókai-cikk június 6-án, az országos böjt napján jelent meg *Közelget a végső elkeseredésnek harca* címmel.²² Ebben vallásháborúként beszél az orosz támadásról, mert az „őrült” osztrák császár pogány seregeket hívott be Magyarországra. Számos ösztöviségi zsoltár és más bibliai szöveg nyomán a pogány népek támadását közvetlenül Isten ellen valóként értelmezi Jókai, ezért a védekezést kétség nélkül jogosnak és megkérdőjelezhetetlennek tartja. Egyszerre biztat minden felekezethez tartozót könyörgésre, böjtre, a templomi „szent lobogók” elővételére, valamint keresztes háborúra, metaforikusan és ténylegesen felfegyverkezésre, hagyományosan mártíriumként értelmezve a szent küzdelemben való részvételt: „légy éberen, fegyverezd fel magadat mindenható haragoddal. Templomod ellen jó a háboru, csinálj templomaidból várakat, harangjaidat öntsd meg ágyuknak. Szedd le a köröszöt és a csillagot tornyod tetejéről s vidd csatába zászló gyanánt s ne tüzd addig a helyére vissza, míg a pogány had vére folyamaid vizeit pirosra nem festi. [...] Az isten megőrzi hiveit s a kik a szent csatában elesnek, azoknak lelkei tisztán jutnak az égbe.”²³

A keresztes hadjárat június 27-i meghirdetését követően, június 29-én megjelent *Ma ünnep van, imádkozzatok...* című cikkében – az előbb idézetthez hasonlóan – „A haza veszélyben van. Fegyverre! fegyverre! minden honpolgár!” felszólításokkal kezdődő rendelet²⁴ szövegét is visszhangozva buzditott Jókai. Rövid

¹⁹ JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek (1849. február 9.–1849. július 6.)*, III., szerk. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1980 (Jókai Mór Összes Művei), 572.

²⁰ *Uo.*, 264–265.

²¹ *Uo.*, 278.

²² A kritikai kiadás jegyzete is azt jelzi, hogy „Jókainak ez az írása a cári beavatkozás elleni »ünnepélyes óvást« visszhangozza”, vagyis a május 18-i kormányrendelet szövegét is szorosan követi. *Uo.*, 1076.

²³ *Uo.*, 297–298.

²⁴ *Okmánytár, i. m.*, 480.

írását így fejezte be: „Férfiak! Fegyverre!... Nők! Imára!... Isten nevében!... A haza nevében!... Győzelemre!...”²⁵

A papság egy része támogatólag lépett fel, s azonosulni tudott a május 18-i rendeletek kihirdetésével, az imádsággal, körmenetek tartásával és a védekező háború melletti buzdtással. Zakar Péter tanulmánya, melyben számos forradalmi szemléletű pappal és lelkésszel szemben gyakorolt utólagos megtorlásról számol be, egy kihallgatási vallomásból idézi azt, hogy a szabadságharc eszméit folyamatosan támogató Gonczeczky János mezőhegyesi pap 1849 júniusában ötször vezetett körmenetet, amelyen könyörögtek a magyarok győzelméért, majd felolvasta a szószerűről az orosz intervencióval szemben megfogalmazott proklamációt és imádságot.²⁶

A támogató hozzáállás és a propagandisztikus munka mellett kritikus vélemények is megfogalmazódtak. Marczali Henrik *Horváth Mihály emlékezete* című írásában utalt arra, hogy az imára, böjtre és keresztes háborúra buzdtó rendelet „nemcsak Petőfi gúnyját vonta magára [...], hanem a felekezetek lelkészeinek meglehetősen általános tiltakozását is. A protestánsok, mint az öreg Szoboszlai Pap István superintendens írja a miniszternek, fennakadtak ama kifejezésén, hogy keresztet ragadjanak²⁷ és éppen Debreczenben nagy volt e miatt az elégedetlenség. Katholikus részről pedig sérelmesnek találták, hogy a kormány püspökök mellőzésével egyenesen a lelkészekhez fordul”²⁸

A papság itt hivatkozott kritikus véleményére vonatkozó részletesebb példákat alább is fogunk látni, ezért most csak azt említem, hogy Petőfi gúnyos megjegyzéseként Marczali talán az Arany Jánoshoz írott 1849. július 11-i levelében foglaltakra utalhatott. Petőfi itt a két héttel korábban meghirdetett keresztes háború kapcsán írja:

Kedves barátom, az napon, melyen hirdettük a népgyűlést, amelyre föllovalt volt bennünket Kossuth, hogy fanatizáljuk a pesti népet a főváros környékén vivandó véres, elhatározó, utósó lehelletünkig tartó csatára, hol Kossuth maga is jelen lesz, s ha kell, meghal Pest romjai alatt stb. mint ő maga mondá: ugyanaz napon adta tudtára a kormány a fővárosi népnek – hegedűszóban persze – hogy esze ágában sincs Pest környékén harcolni, még kevésbé otthagyni becses fogát, hanem az első

²⁵ JÓKAI, *Cikkek*, i. m., 430.

²⁶ ZAKAR Péter, *Haynau egyházi áldozatai*, Aetas, 2000/1–2, 62–81. – Lásd még GÁBORJÁNI SZABÓ, i. m., passim.

²⁷ A más felekezetek iránt toleráns, de katolikus papként mégiscsak elsősorban a római egyház gyakorlatát és vallásos gesztusait gyakorló és előíró Horváth Mihály miniszter egyházpolitikájáról lásd MÁRKI Sándor idézett könyvének IX. fejezetét. – A kereszthez való viszonyhoz lásd az alábbi összefoglaló tanulmányt: KÓSA László, *A kereszt jele a magyarországi protestánsoknál* = K. L., *Művelődés, egyház, társadalom: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2011, 15–33.

²⁸ MARCZALI Henrik, *Horváth Mihály emlékezete*, Budapesti Szemle, 1910, 398. sz., 169. – Szoboszlai paphoz lásd GÁBORJÁNI SZABÓ, i. m., passim.

bokor zörrenésére el fog eblábalni világtalan világig, hol Árpád óta nem volt el-lenség, s hol hazamentő irhája nagyobb biztosságban lehet.²⁹

Mindazonáltal Petőfi a nyilvánosság előtt keresztes háborúra buzdított a *Föl a szent háborúra* című, 1849. június 20–30. közé datált versében.³⁰

A politizáló, illetve az újságolvasó nyilvánosság terében propagandisztikus tevékenységet folytatni tudó írók szövegein túl ismerünk néhányat a szabadságharc idején magáncélra szánt feljegyzésekben olvasható vélemények közül. A későbbi irodalomtörténész, könyvtáros, bibliográfus Szinnyi József, aki 1849-ben Komárom védője volt, katolikus vallása ellenére kissé cinikusan ezt írta a szabadságharc alatt vezetett naplójában: „Június 6. Mai napra van hirdetve az országos böjt, mi azonban húst ettünk, azt tartván, hogy a katonának úgyis van elégszer böjtje, midőn nincs mit ennie.” A mondatot Zakar Péter is idézi tanulmányában, és helyesen, bár a kontextus alaposabb bemutatása nélkül azt feltételezi, hogy Szinnyi talán „általános vélekedést jegyzett fel naplójába.”³¹ Hasonló volt ehhez a szintén római katolikus Nagy Iván, a későbbi történész szabadságharcos naplójának megjegyzése: „Itt [Világoson] ért az e napra [1849. június 6.] kormányilag elrendelt országos böjt, melynek annál könnyebb volt eleget tenni, mivel nem is volt kenyér- kívül egyebünk.”³²

A pápakovácsi plébános, Vidovics Ágoston szintén vezetett naplót a szabadságharc idején, bár ahogyan a szöveg modern kiadásának sajtó alá rendezője írja, ezek ma lappanganak, s csupán azt a szövegváltozatot ismerjük, amelyeket Vidovics 1850–52-ben készített a korábbi írásai alapján, kisebb kommentárokkal és kiegészítésekkel, beledolgozva a szöveget a pápakovácsi plébánia Historia Domusába.³³ Gondolatmenete tehát legalább részben utólagos nézőpontot tükröz. 1849. május–júniusról írva gyakran foglalkozik az országos imádság és a keresztes háború kérdésével, számos helyen megfogalmazva saját és környékbeli paptársai reflexióit a Honvédelmi Bizottmány rendeleteiről, illetve az egyházak és az állam viszonyának kérdéséről. Például május 24-ről írva fenntartással fogadja, hogy Horváth Mihály kultuszminiszter „az Iskola tanítóktól, de még a katolikus püspököktől [sic!] is hódolást kíván a függetlenségi Actára.”³⁴

²⁹ PETŐFI Sándor *Összes prózai művei és levelezése*, szerk. MARTINKÓ András, Bp., Szépirodalmi, 1974, 415.

³⁰ PETŐFI Sándor *összes versei*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Osiris, 2001, 1115–1118.

³¹ ZAKAR Péter, *Tábori lelkipásztorkodás az 1848–49-es tábori hadseregben*, Új Forrás, 1998/6, 113–120.

³² NAGY Iván, *Naplója (Visszaemlékezések)*, szerk. TYEKVICSKA Árpád, Balassagyarmat, Nagy Iván Történeti Kör – Nógrád Megyei Levéltár, 1998, 96.

³³ VARJU Dezső, *Vidovics Ágoston pápakovácsi plébános naplója az 1848–49-es eseményekről (Részlet a pápakovácsi római katolikus plébánia Historia Domusából)*, Pápa, Pápakovácsi Község Önkormányzata, 1997, 8.

³⁴ *Uo.*, 61.

Vidovics feljegyzései ahhoz a – bemutatott brit kutatásban fontosnak tartott – szempont vizsgálatához is több adatot szolgáltatnak, hogy miképpen történt az országos imádságok elrendelése és terjesztése, illetve milyen reflexiókat fogalmaztak meg a kortársak: jelen esetben egy plébános az állami apparátus által írt és előírt rendeletekre vonatkozóan. A május 28-i, pünkösdi hétfői bejegyzés az előbb idézetnél is erősebb fenntartásokról tanúskodik: „Már keresztes háborút is parancsolnak – kezünkhöz küldték a rendeletet. – Estére a második lytánia után Gannára mentem bús szívvvel conferálni mit tegyünk az országosan parancsolt nem is imádságokkal, hanem szidalmakkal, melyeket nem is hagyhat helybe, hanem kénytelen is kárhozat Anyaszentegyházunk? Ugy találtam, hogy e részben egyet ért velem Bakacs Úr, mint szomszéd Plébános, és ebben volt egy kis vigasztalásom.” Másnap Gannáról átmentek a közeli Pápára, ahol Koronczi László esperesnél több plébánossal együtt vitáztak az országos imádság megítéléséről. Volt, aki szerint a forradalom miatt kell „engedni és el végezni”, más azonban éppen a nem megszokott, azaz nem az egyházi hierarchia rendszerén keresztül, hanem állami úton érkező felszólítás rendje miatt kifogásolta a rendeletet: „Nem kell elvégezni; mert nem a rendes úton jött, a[z egyház]megyei intézkedést el kell várni.” Vidovics az egyház 1848. óta fennálló, a XX. törvénycikkbe foglalt függetlensége megbomlásának veszélyére is hivatkozva írta le véleményét: „Pápán örül minden lélek a függetlenségnek. Örülnénk mi is, ha egyházunk szabad, és független volna! Dehát szabadság függetlenség nélkül, függetlenség e az, hogy Honvédelmi Bizottmány, a Püspök Kart el kerülven nem imádságot, hanem szitkot ad szájunkban?” Majd Pápakovácsiba hazatérve levelet kapott, „mellyben Martonfalvai Szolga Biró fel szólit bennünket a vármegye nevében, hogy hazafiúi buzgalomunknál fogva hirdessük ki a czélyba vett keresztes háborút, úgy amint az meg van rendelve a Debreczeni ország gyűlés által a Közlönybe 112. szám. Május 23-án 1849.”³⁵

Vidovics a naplójegyzetei átmásolásakor jelzi, hogy „meg van még ma is” a szolgabírónak ez a május 29-i, Pápán kelt levele, és szó szerint idézi is azt: „A Közlönynek ide mellékelt 112-ik számát Megyei utasítás következtében tisztelendő lelkész urakkal siettek közölni a végből, hogy az abban foglalt hivatalos rendeleteket a népnek haladék nélkül ki hirdetvén, és kellő képp meg magyarázván, azoknak foganatosítását vallásos és hazafiúi buzgalomunknál fogva azonnal eszközlésbe vegyék.” A következő napokban arról számolt be, hogy még a protestánsok között is voltak olyanok Pápakovácsiban, akik sokallták Kossuthnak azt a rendeletét, hogy az érkező oroszok előtt a nép gyűjtsa fel saját házaikat, ám Vidovics, mint máskor, ez esetben is a békességre a többség iránti engedelmességre biztatott.

³⁵ Uo., 62–63. – Vidovics és más papok valódi független egyházat akaró véleményének kontextusáról lásd KÓSA László, *Az egyházak és az állam viszonyának változásai a 19. századi Magyarországon* = K. L., *Művelődés, i. m.*, 118–126 és Uő, *A polgári szabadság kapujában: a református egyház 1848-ban* = Uo., 127–140.

Tapolcafőn pedig, immár főleg a katolikusoknak, „ajánlottam [...] kivált az ájtatosságot, mely országosan parancsolva van. Mondottam, hogy a jelen való állapotban, ha nem parancsolnák is, még is kellene imádkozni”. Norápra átmenve, este, a mezei és szántóföldi munkálatok után, gyertyafénynél, a szabad ég alatt szintén kihirdetett mindent, a keresztes háborút is, de a protestánsok egy része radikálisabb hangot akart tőle hallani.³⁶

Június 1-jén újra Pápán beszélték meg az esperesnél a kormányrendelet kérdését, ahol Vidovics teológiai szempontból vitatta azt: „az országosan rendelt imádság [...] nem felel meg a katolika egyház elveinek; de vannak nekünk collectáink, amellyektől el távozni nem lehet.” Ezért kérte másnap az esperest, hogy „utasítsa a kerületi plebánusokat az egyház Collectáira; mert nincs az a Minister, kinek hatalma lenne az egyház számára Imádságokat *formulázni*. Igen is imádságokat parancsolhat a Cultus Minister, de azoknak a *formulázása* az egyházat illeti; mert p[éldának] o[káért] hogy fogja a most rendelt Imádságot a zsidó Rabbi el mondani?” Más véleményeket is idézett Vidovics, így olyanét, aki „csak olvasni [...], nem pedig imádkozni” akarta a szöveget, vagy éppen „el haggya belőle, amit nem lehet botránkozás nélkül mondani”.³⁷ Ezzel szemben azonban volt olyan, aki „a templomban kezébe tartotta (asszony létére) a Közlönyt, hogy lássa: úgy imádkozza e a pap [...] az imádságot, amint az parancsolva van”.³⁸

Az utólagos értelmezések

Az 1849. május-júniusi országos ima, böjt és keresztes hadjárat utólagos értelmezései alapján úgy tűnik, hogy a szabadságharcot követő évtizedekben, visszamenőleg, még inkább meglepőnek és anakronisztikusnak tartották az alkalmak meghirdetését, és a kortársakhoz képest markánsabban fogalmazták meg a szkepszist és élesebben a gúnyt. A szabadságharc utolsó hónapjai eseményeinek értelmezését számos, különböző regiszterekből származó, utólag írt szövegben megtaláljuk. Jelen tanulmány terjedelmi korlátai között továbbra is a teljesség igénye és a mindenre kiterjedő elemzés nélkül mutatok meg néhányat ezek közül.

Modern szövegkiadásból is ismert, hogy Plosszer Ferenc tábori lelkész, Pápa város káplánja a szabadságharc után néhány évvel megírta az 1848–49-es eseményeket, melyeket a Szent István plébániatemplom Historia Domusába vezetett be. Álláspontja hasonló volt Vidovicséhoz, visszaemlékezéseiben azonban a pápavácsi plébánoséhoz képest jóval kevesebb megjegyzést találunk az országos imával kapcsolatban. A harcoló katonák fentebb idézett véleményét a böjtről azonban

³⁶ Uo., 63–66.

³⁷ Uo., 66–67. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁸ Uo., 68.

Plosszer is megerősíti. Az *Országos böjt. Vad imádság. Szent menetek* cím alatt ezt írta, egyebek mellett, az országos imádságról:

Imádság csak névre, melyből a kereszténység odaengedő szelleme helyett vad bosszú lehel, s inkább alkalmas a lázas keblek felrázására, mint az Isten haragjának engesztelésére, vagy kegyelmének megnyerésére, s azért a clérus által a hat-szor előforduló „vad ellenség” szavak után „vad imádságnak” neveztetett. A böjtöt a papok szigorúan megtartották, sőt a plébánia házában főttet sem ettünk, de úgy látszik a böjt nem népszerű dolog, mert a világiak, s katonák azon könnyiden átes-tek, s az egész nem tekintették másnak, mint a katolikus népség rokonszen-vének megnyerésére szolgáló szernek. A szent menetek is megtartattak, általunk beszédek is mondattak, de csak fájdalmasan, s a körülmények hatalmától kény-szerítve nyúltunk oly beszédek szerkesztéséhez, melyek végelemőkben szószéke-ink lealázására szolgálnak, miután ezekben egészen kikerülni a politikai tért majd lehetetlen.³⁹

Az 1849. nyári országos imádságra és nemzeti böjtre emlékező világi szerzők kö-zül utólag legtöbbet talán Jókai írt az alkalmakról. Míg a szabadságharc alatt tá-mogató cikkeket közölt az orosz intervenció ellen meghirdetett keresztes háború-ról és a hozzá kapcsolódó országos imáról és böjtről, a későbbi évtizedekben meg-jelent írásaiban már ő sem teljesen így gondolkodott:⁴⁰ ahogy látni fogjuk, század-végi írásaiban gúnyosan és szkeptikusan szól ezekről.

E szövegeknél évtizedekkel korábbi, 1869-es regényében, *A kőszívű ember fiai*-ban ráadásul reflektál is a szabadságharc utolsó hónapjai óta az országos ima és nemzeti böjt megítélése kapcsán történt gondolkodásbeli változásokra, így a sa-játjára is. A regény 1849 júniusáról szóló, *Perhelia* című, a kritikai kiadásban négy lapnyi fejezetének elején, a zaklatottságot megjelenítő, önálló, rövid mondatokra tördelt sorokban beszél a narrátor az intervencióról: „Kétszáznegyvenezernyi orosz hadsereg hömpölyödött alá Magyarországra. // Pihent, rendezett, harc-edzett hadsereg. // Kétségbe kellett esni. // Voltak forró képzelődésű emberek, akik azt hitték, hogy még lehet győzni. // »Voltak? – Voltunk!«” Az ezt követő bekezdésben a narrátor szabad függő beszédben buzdít a keresztes háborúra, ez-zel nehezen eldönthetővé téve, hogy itt következő mondatai csupán a szabadság-

³⁹ HERMANN István, *Plosszer Ferenc káplán feljegyzései 1848–1849-ről a pápai Szent István Római Katolikus Plébánia historia domusában*, Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 1998, 81. – Lásd még a kérdésről Hermann István bevezetőjét: *uo.*, 9. – Szintén idézi H. SZABÓ Lajos, *Naplók, versek, levelek a szabadságharc korából*, Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 1998, 111, 128.

⁴⁰ Jókainak a szabadságharc emlékéhez való bonyolult viszonyáról lásd újabban az író 1850-es, később, módosításokkal, többször kiadott munkáját elemző tanulmányt: BÉNYEI Péter, „egy el-temetett világ halott dicsősége”: *A kollektív trauma és a gyázmunka nyomai Jókai Mór novella-ciklusában (Forradalmi- és csataképek)*, *Studia Litteraria*, 2011/3–4, 78–110. – Korábról össze-foglalóan: FÁBRI Anna, *Élmény, emlékezet, értelmezés: Jókai-művek a forradalomról és a szabad-ságharcról*, Kortárs, 1998/8, 24–33.

harc 20 évvel korábbi, „forró képzelődésű embereinek” véleménye-e, amellyel kizárólag akkor volt megegyező a sajátja (ahogyan a többes szám első személyű „Voltunk”-kal erre utalt), vagy a regény keletkezésének jelenében is tud azonosulni ezzel az állásponttal. Jókai e narrációs technikát az ambiguitás alakzataként használja, s ettől kezdve a fejezet további részében háttérbe szorul a narrátor szkeptikus hozzáállása az intervencióra adott kormányreakciókhoz.⁴¹ Előbb a kereszties hadjáratot hirdető, különböző felekezetű papokról beszél. Míg Vidovics Ágoston fent idézett naplója, illetve visszaemlékezése fenntartásokat fogalmazott meg a zsidó és az unitárius papok azonosulásával kapcsolatban, valamint (az egyetértések mellett) felekezeti különbségekről is beszámolt, a regény e fejezete éppen azt írja, hogy a „veres kereszt” jelét „feltűzte [...] mellére a református és evangélikus éppen úgy, mint a katolikus. Feltűzte a zsidó is. A nemzet parancsolta! Nem látott a keresztben más jelvényt senki, mint egy rettenetes idegen hatalom támadása elleni országos protestációt. Elenyészett ez iszonyú veszéllyel szemben minden valláskülönbség, minden dogma. [...] Lánghy Bertalan maga hordta kezében a felkelt nép előtt a veres kereszties zászlót. Maga a protestáns pap.”

E fejezet második felében olvasható Lánghy saját imája (tehát nem a Horváth Mihály által előírt szöveg), mellyel a Tisza-melléki népfelkelés résztvevőit biztatta a forró nyári napsütésben, s melynek lángoló szívvel történő elmondását követően a lelkész „kiejté kezéből a zászlót, végigesett a kunhalom ormán, és meghalt”. A mártíriumként értelmezhető halál ellenére, a fejezet legvégén azonban újra feltűnik valamiféle fenntartás vagy szkepszis az imádság hatékonyságával kapcsolatban, illetve felsejlik egy-egy racionális szempont a lelkész halálára vonatkozóan (a hőség és az apoplexiára való hajlam), valamint a tényleges védekezéssel kapcsolatban („Csak egy kereszt maradt még, mely segítsen. Az a kereszt – a *kardmar-kolat*.”)⁴²

Jókai *A tengerszemű hölgy* című 1890-es regényének X. fejezetében Tardonáról emlékezik meg, ahol azért tudott elrejtőzni a világosi fegyverletétel után, mert a falu „nem vett részt a forradalomban”. A településnek ezt a világtól és minden forradalmi eseménytől való távolmaradását jellemzi a narrátor az 1849. nyári kormányrendeletekre való helyi reakciók felidézésével. Jókai gunyoros szkepszise a

⁴¹ A regény kritikai kiadásának jegyzetei is hivatkoznak az 1849 nyarán megjelent, optimizmussal lelkesítő újságok cikkei közül néhányra, így például a Jókai napilapjaként számon tartott Esti Lapok június 27-i számára.

⁴² JÓKAI MÓR, *A kőszívű ember fiai*, Bp., Akadémiai, 1964 (Jókai Mór Összes Művei, 27–28), II. köt., 204–207. (Kiemelés tőlem.) – Ahogy korábban említettem, Horváth Mihály 1865-ös történeti munkájában közölte, hogy őhöz köthetik az országos imádság ki- és megírása, ám ennek *okaként* semmiféle teológiai, vallásos vagy mártírológiai szempontot nem említ, hanem – talán szintén valamiféle utólagos apologetikus nézőpontból – ezt is inkább racionális módon magyarázza: az országos könyörgéssel az volt a célja, hogy „a nép előtt s azzal együtt naponként elmondassék, hogy a *kedélyek oly ünnepies emelkedettséget nyerjenek, mely a gyöngét erősíti, a félénket bátorítja*”. HORVÁTH, i. m., 87. (Kiemelés tőlem.)

templomi beszédhelyzetben, a prédikátornak adott hűvös feleletbe rejtve jelenik meg: „Itt történt az, hogy mikor a lelkész a katedrából kihirdette a kormány proklamációját, hogy »Jön a muszka! Minden ember fogjon fegyvert, törjük össze az ellenséget« kurátor uram felkiáltott rá az első padból: – »Nem való a, tiszteletes uram!«”⁴³

Jókai a századfordulón megjelent írásaiban is többször foglalkozott az 1849. május–júniusi országos imádsággal és nemzeti böjttel. Ennek egyik apropója a Petőfi halálának 50 éves évfordulója körüli, illetve azt követő emlékezések voltak. Az alábbiakban elsősorban a Petőfi-Társaság 1900. január 6-i, az Akadémia dísztermében rendezett telt ház as ülésén előadott, nyomtatásban többször is megjelent Jókai szövegre fókuszálok. Az eseményről sok korabeli sajtótermék tudósított.⁴⁴ A Jókai által itt elmondott előadás az *Utolsó találkozásom Petőfivel* címet viselte. Másnap, január 7-én tárcaként jelent meg a Jókai és Beksics által szerkesztett *Magyar Nemzet*ben.⁴⁵ Ugyanezen a napon a szöveget, rövidebb változatban, az alkalomról részletesen tudósító *Pesti Napló* is közölte.⁴⁶

A szöveg elsősorban Jókai Petőfivel való bonyolult viszonya, a szabadságharc idején számos feszültséggel terhelt barátsága miatt ismert a kutatás számára.⁴⁷ Az idős író bő fél évszázaddal Petőfi halála és a szabadságharc után, egyéb szövegek mellett, ezzel a cikkével értelmezte újra a nyilvánosság előtt a viszonyt. Engem most az érdekel, hogy milyen módon beszélt Jókai az 1849. májusi, állítólagos utolsó találkozás kontextusáról, a Buda felszabadítását ünneplő díszbédéről, illetve az orosz intervenció ellen néhány nappal korábban meghirdetett országos imádságokról és nemzeti böjtről. Az is kérdés, hogyan viszonyul az 1900. eleji, de a szabadságharc idejére visszavetített álláspontja a fentebb bemutatott, 1849-es írásaihoz.

Jókai tárcája egy ellentételező alakzattal kezdődik: a „Buda vára *dicsőséges* bevétele után” látható „*szomorú látvány*”-t írja le részletesen, a pesti oldalon kiégett palotasort, a romos utcákat. A visszaemlékezésként elbeszélte történet szerint több

⁴³ JÓKAI MÓR, *A tengerszemű hölgy*, Bp., Akadémiai, 1972 (Jókai Mór Összes Művei, 55), 105.

⁴⁴ Lásd például Vasárnapi Újság, 1900. január 14., 26–27. (Erre a tudósításra Farkas Evelin hívta fel a figyelmet, ezúton is köszönöm.)

⁴⁵ JÓKAI MÓR, *Utolsó találkozásom Petőfivel*, Magyar Nemzet, 1900. január 7., 1–3.

⁴⁶ Pesti Napló, 1900. január 7., 11. – Az írást legközelebb négy évvel később, 1904. május 8-án Kiss József lapja, *A Hét* publikálta újra, ezzel az írással emlékezve a napokban elhunyt Jókaira. – Modern kiadásban (több rövidítéssel, például éppen a minket érdeklő rész kihagyásával) Hatvany Lajos az *Így élt Petőfi* című 1955–57-es, majd 1967-ben javítva kiadott gyűjteményben közölte. Ez utóbbi adatai: HATVANY LAJOS, *Így élt Petőfi*, szerk. KISS JÓZSEF, PÁNDI PÁL, Bp., Akadémiai, 1967, II, 688–691.

⁴⁷ Jókai visszaemlékezésének ekkori és ilyen megtörténtét Hatvany Lajos (*i. m.*, 688–691.) erősen vitatja, Fekete Sándor szerint egyik álláspont sem bizonyítható: FEKETE SÁNDOR, *Petőfi forradalma. Egy magyar história, lírával és polémiaival*, Bp., Saját kiadás, 1998, 237–239. Lásd még Uő, „*agyon akart verni a magyar nép...*” Adalékok Petőfi választási megbuktatásához, Bp., Saját kiadás, 1993, 78. jegyz.

mint fél évszázaddal azelőtt sétálgattak ott Nyáry Pállal az ostromot követően, akinek az elbeszélés szerint ezt a retorikai kérdést szegezte Jókai, látva a győzelem ellenére bekövetkezett pusztulást: „Hát volt erre nekünk szükségünk?” A kérdésre adható egyetlen, de ki nem mondott választ, cinikus csalódottságot mutatva, így erősítette meg az elbeszélés fél évszázaddal későbbi narrátora: „Bizony bizony, mikor 1849. tavasz napján végig néztem ezen a Dunasoron, kedvem lett volna az első rom szegletéhez odavágni ezt az én bolond fejemet, melyben a szabadság eszméje megszületett, hogy szétszakadjon.” E zeugmaként értelmezhető alakzat feszültségét – vagyis azt, hogy a *szétszakadjon* nem csupán a *bolond fejére* vonatkozhat, hanem a *szabadság eszméjére* is – a következő, immár kizárólag a megírás és felolvasás jelenére, tehát 1900-ra vonatkozó, öniróniát is magában rejtő mondat oldja fel: „Hanem ha most végig nézek a két Dunasoron, akkor nem sajnálom, hogy még sem zuztam akkor össze ezt az én bolond fejemet.”⁴⁸

Ezt követően arról emlékezik meg az elbeszélő, hogy a séta alatt Nyáryval a távolságtartó, sőt ellenséges francia külpolitikáról beszéltek, amikor egy „veres betűkkel pompázó”, „lepedő nagyságu plakát”-on akadt meg a szemük, „melyet kíváncsi csoport vett körül”. A plakáton álló szöveg itt következő leírása szó szerint azonos Jókainak az elbeszélés megjelenését megelőző évben, 1899-ben írt *Emlékek a szabadságharcról* című visszaemlékezése néhány mondatával.⁴⁹ Ez az írás is tartalmazza az 1900-as elbeszélésben szintén zárójelbe tett gunyoros közbeszúrást, amelyben a narrátor szembesíti az országos imádság és nemzeti bűjt feleslegesnek láttatott elmondatását és betartatását a racionálisnak látszó megoldással, vagyis a fegyveres ellenállással: „Szemere Bertalan miniszterelnök rendelte volt az [vagyis a lepedőnagyságú plakát – F. G. T.], melyben előre bocsátva indokait, a közelgő orosz inváziót, felszólít minden hazafit (*talán arra, hogy fogjon fegyvert s sorakozzék a nemzeti zászlók alá? Nem biz az; hanem*), hogy tartson e veszély elhárítására háromnapos bűjtöt, menjen a templomba imádkozni s induljon neki seregestül a bucsujárásnak kereszties processióban.” Az ezt követő mondatban pedig még inkább lesújtó véleményt jelenít meg a narrátor azzal, hogy látványosan anakronisztikusnak mutatja be a kormánydöntést, ráadásul szerinte nem is háborúk esetén, hanem (e kontextusban kissé nevetségesnek tűnő) természeti csapáskor választották ezt a vallásos védekezési formát – nem is a régi Magyarországon, hanem – az Ószövetségben: „Igy szoktak nevezetesen a *pátriárkális időkben* védekezni a *sáskajárás* ellen. Harangszó is legyen bőséggel.”⁵⁰

A Petőfivel való találkozás az elbeszélés szerint először ekkor, a plakátot olvasva történt meg, majd a Nemzeti Múzeumban Buda felszabadításának megünneplésére rendezett díszebéd alkalmával. Ez utóbbi ünnepségről úgy beszél a narrá-

⁴⁸ JÓKAI, *Utolsó találkozásom Petőfivel*, i. m., 1.

⁴⁹ JÓKAI, *Emlékek a szabadságharcról* = JÓKAI Mór *Hátrahagyott művei*, V. köt., Bp., Révai, 1912, 108.

⁵⁰ JÓKAI, *Utolsó találkozásom Petőfivel*, i. m., 1. (Kiemelések tőlem.)

tor, hogy az örvendezés helyett ekkor foszlottak szerte a győzelembe vetett remények. E leírásban olvasható a nemzeti böjtre vonatkozóan egy újabb, ez esetben nemcsak gúnyos, hanem ironikus⁵¹ megjegyzés: „a kés-villa csörömpölés közben hangzottak a körmönfont toasztok mind a jelenlevő, mind a távollevő celebritások felmagasztalására, a mi igen jeles visszhang volt Szemere Bertalan háromnapos böjt-rendeletére.” A racionalista lépések szükségessége újra előkerül itt, az elbeszélés végén: „mikor a föld zeng a lábunk alatt, [...] akkor mi előállunk, dicsekedni, tömjénezni, hozsánnát, vivatot kiabálunk, poharakkal csörömpölünk, a helyett, hogy a véres kardot körbehordanók völgyön-mezőn, a riadót kiáltva: »Fegyverre magyar! Itt az ítélet-napja!«”⁵²

Az 1849. nyári kormányrendeletekkel kapcsolatban, végezetül, az utókor értetlenkedésének egy olyan példáját említem, amely azért megfontolandó, mert nem a szabadságharc utolsó hónapjaira való emlékezés alkalmából, de nem is valamiféle hasonló esemény kapcsán merült fel, hanem teljesen más kontextusban, csupán analógiaként kerül elő. Az 1880. március 3-i országgyűlésen az állami költségvetés általános tárgyalása kapcsán a büdzsé tervezetét elemezte Hegyesi Márton, a Függetlenségi és 48-as Párt képviselője. Ennek során megtámadta a kormánypárti vitapartnerének, Grünwald Bélának a deficit kiigazítására vonatkozó javaslatát. Grünwald ugyanis – Hegyesi szerint – az „összes állami bajaink panaceájául a közigazgatási reformot”, különösen „a közigazgatási tisztviselők állami kinevezését tekinti”. Hegyesi azonban e kormányzati oldalról megfogalmazott tervet bagatellizálja, s egy szintén *lényegtelen és súlytalan* politikai lépést hasonlít hozzá, mégpedig a szabadságharc három évtizeddel korábbi kormányrendeletét: „megvallom, az jutott eszembe, hogy midőn 1849-ben a muszka invasio már benn volt az országban, megboldogult Horváth Mihály azzal akart segíteni a bajon, hogy három napi országos ima tartassék. A három napi ima megtartatott, de bizony attól egyetlenegy muszka sem vészett el. (*Derűltség.*) Kinevezhetik önök a tisztviselőket, de bizony az egyetlenegy krajczárral sem fogja apasztani a deficitet, egyetlenegy lépéssel sem hoz visszább az állami bukás széléről.”⁵³

⁵¹ Vö. ehhez HANSÁGI Ágnes, *Irónia és identitás: A „patriotic speech act” és az irónia retorikája Jókainál = „Mester Jókai”: A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2005, 149–179.

⁵² JÓKAI, *Utolsó találkozásom Petőfivel*, i. m., 3.

⁵³ Az 1878–81. évi országgyűlés képviselőházának naplója, X. kötet, szerk. P. SZATHMÁRY Károly, Bp., Pesti Könyvnyomda, 1880, 251–252. – Hozzá kell tenni, hogy Hegyesi, bár jogász és újságíró volt, sokat foglalkozott az 1848–49-es szabadságharc történetével, számos munkát publikált is.

Az 1849. május-júniusi országos imádság, nemzeti böjt és keresztes háború rendeleteire reflektáló szövegek együttes áttekintése alapján úgy tűnik, hogy még a sajátos alkalmat támogatni látszó, több esetben a kormány propagandagépezetében is szerepet vállaló kortárs papság és világi személyek is megfogalmaztak némi fenntartást. Az utólagos emlékezések pedig mind szkeptikusak, sőt gunyorosak és ironikusak voltak a minisztertanácsi döntéssel kapcsolatban. Ezek a válaszok emlékezetnek a jelen tanulmány elején bemutatott nemzetközi projekt 18–19. századra irányuló kutatásainak eredményeire. A nagy-britanniai országos imádságok és nemzeti böjtök rendszerét értelmező vizsgálatok során ugyanis azt tapasztalták, hogy bár a 18. század végét követően is fennmaradt a természeti és katonai csapások isteni büntetésként történő értelmezése, valamint a korábbi évtizedekhez képest a századfordulón gyakoribbá vált a gondviselésbe vetett hit politikai hatalom általi hangsúlyozása. Azonban ezzel párhuzamosan az a tendencia is erősödött, hogy néhány anglikán lelkész vitatni kezdte (legalább részben *racionalis alapon*) azt az általuk *túlzottnak* tartott felfogást, mely szerint a közösséget ért összes csapás isteni büntetés volna.⁵⁴ Ekkoriban ugyanis már attól féltek – részben persze hatalmi érdekek miatt is –, hogy e profetikus, már-már fatalistaként láttatott szemléletnek a társadalomra és a politikára nézve destabilizáló hatása lehet.⁵⁵ A 18. század második felében,⁵⁶ majd a 19. század politikusai körében is többen voltak szkeptikusok, akik időnként akár kormánytagként ellenezték az államilag rendelt imaalkalmakat. Philip Williamson és az általa hivatkozott korábbi kutatók szerint azonban inkább az jellemző, hogy legtöbben – maga Viktória királynő (1837–1901) és sok politikus is – a csapások esetében az emberi tényező (felelősség) szerepét a gondviselésbe vetett hit (isteni büntetés) *mellett* tartották fontosnak.⁵⁷

Magyarországi vonatkozásban szintén további kutatás kérdése lehet, hogy voltak-e és milyen különbséggel jelentek meg a „racionalista jellegű” magyarázatok a 18–19. századi krízisek és csapások értelmezésében. Az e tanulmányban vázolt kutatás a további, alaposabb vizsgálatok során lehetőséget nyújthat ahhoz, hogy Imre László kutatásaihoz kapcsolódva hozzájárulhassunk a 19. századi vallásos és hazafias gondolkodásmód egységének és szétválásának, a hit és a racionalis szkepszis bonyolult kapcsolatának feltárásához.

⁵⁴ MEARS, *i. m.*, 48.

⁵⁵ WILLIAMSON, *i. m.*, 132–134.

⁵⁶ Paul LANGFORD, *The English Clergy and the American Revolution = The Transformation of Political Culture: England and Germany in the Late Eighteenth Century*, ed. Eckhart HELLMUTH, Oxford, Oxford University Press, 1990, 299–300.

⁵⁷ WILLIAMSON, *i. m.*, 159–162; MEARS, *i. m.*, 48.